REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 15 | ISSUE - 3 | DECEMBER - 2025

विदर्भातील औष्णिक विद्युत केंद्रातील कंत्राटी कामगारांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती : एक अभ्यास

शामराव तुळशीराम तभाने
संशोधक विद्यार्थी

डॉ. गजानन आर. सोमकुवर
मार्गदर्शक

गोषवारा:

भारतातील औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेत विद्युत उत्पादन क्षेत्राला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. या क्षेत्रात विशेषतः औष्णिक (Thermal) विद्युत केंद्रांचा वाटा मोठा आहे. महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भ विभाग हा नैसर्गिक संसाधनांनी समृद्ध असून, येथील चंद्रपूर, कोराडी, खापरखेडा, पारस आदी ठिकाणी औष्णिक विद्युत केंद्रांची स्थापना करण्यात आलेली आहे. या केंद्रांमध्ये हजारो कामगार काम करतात, त्यातील मोठा वर्ग हा कंत्राटी पद्धतीने कार्यरत असतो.

औद्योगिक युगात रोजगाराच्या संधी वाढल्या, पण त्याचबरोबर कंत्राटी कामगार व्यवस्थेचा उदय झाला. कंत्राटी कामगार ही अशी श्रमिक वर्गाची अवस्था आहे, जी कायमस्वरूपी कामगारांप्रमाणे एकाच ठिकाणी अनेक वर्षे काम करत असूनही त्यांना ना सुरक्षा मिळते, ना सुविधा. त्यांच्या हातात ना पगाराचा तक्ता असतो, ना सेवाविवरणपत्र. औद्योगिक क्षेत्राच्या वाढीसाठी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावणारा हा वर्ग आज अस्थिरता, असमानता आणि शोषणाच्या गर्तेत अडकलेला आहे. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये विदर्भातील औष्णिक विद्युत केंद्रातील कंत्राटी कामगारांची आर्थिक व सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

शब्दसंकेत : कंत्राटी कामगार, असमानता, औद्योगिकीकरण, सामाजिक सुरक्षा, कामगार हक्क, स्थलांतर, किमान वेतन.

प्रस्तावना :

विदर्भातील औष्णिक विद्युत केंद्रे ही राज्याच्या ऊर्जा गरजा पूर्ण करणारी महत्वाची केंद्रे असून, इथल्या यंत्रणांचे संचालन आणि देखभाल कंत्राटी कामगारांच्या कामगिरीवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असते. या कंत्राटी कामगारांना दीर्घकालीन सेवा करूनही केवळ ठेकेदारांमार्फत अल्प मोबदला दिला जातो. अनेक वेळा ते कामाच्या स्वरूपानुसार धोका पत्करतात, मात्र त्यांना कोणतीही सामाजिक सुरक्षा मिळत नाही. अशा कामगारांच्या आर्थिक स्थितीचा आणि सामाजिक जीवनमानाचा अभ्यास करणे हे अत्यावश्यक ठरते.

सामाजिक दृष्टिकोनातून पाहिले असता, कंत्राटी कामगारांची जीवनशैली ही अनेक समस्यांनी ग्रस्त असते. मूलभूत सुविधा जसे की – आरोग्यसेवा, शिक्षण, निवास, सुरक्षितता यांचा अभाव दिसून येतो. बहुतांश वेळा हे कामगार दलित, मागासवर्गीय वा आदिवासी समाजातून आलेले असतात, जे आधीच सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असतात. त्यामुळे कंत्राटी कामगार हा केवळ आर्थिक शोषणाचा नाही, तर सामाजिक उपेक्षेचाही बळी ठरतो.

श्रम कायदे आणि कामगार हक्क यांचा फारसा अंमल कंत्राटी व्यवस्थेत होत नाही. कंत्राटी कामगारांना संघटनात्मक ताकद कमी असल्यामुळे त्यांच्या मागण्या फारशा ऐकल्या जात नाहीत. काही कामगार संघटना कार्यरत असल्या तरी ठेकेदार व व्यवस्थापन यांच्यातील संलग्नतेमुळे कामगारांना न्याय मिळणे कठीण होते. यामुळे त्यांची असुरक्षितता वाढत जाते. अशा पाश्र्वभूमीवर या कामगारांच्या जीवनशैलीचे आणि त्यांच्या अडचणींचे शास्त्रीय विश्लेषण करणे गरजेचे आहे.

या संशोधनाचा हेतू असा आहे की, विदर्भातील औष्णिक विद्युत केंद्रांमध्ये कार्यरत असलेल्या कंत्राटी कामगारांची आर्थिक परिस्थिती, सामाजिक अवस्था, कामाचे स्वरूप, आणि त्यांच्या अडचणी यांचा सर्वांगीण अभ्यास करून शासन, औद्योगिक संस्था आणि समाज यांना या विषयाचे गांभीर्य पटवून देणे. याशिवाय, हे संशोधन भविष्यातील धोरणनिर्मितीमध्ये उपयुक्त ठरू शकते, जसे की कंत्राटी व्यवस्थेतील सुधारणा, वेतनमान निश्चिती, सामाजिक सुरक्षा योजना यावर प्रकाश टाकणे.

विदर्भातील औष्णिक विद्युत केंद्रांतील कंत्राटी कामगार हे एक 'अदृश्य श्रमिक' (Invisible Labour) म्हणून वावरत आहेत. त्यांच्या जीवनावर प्रकाश टाकल्याशिवाय औद्योगिक विकासाची खरी किंमत लक्षात येणार नाही. म्हणूनच, हा अभ्यास केवळ आर्थिक किंवा सामाजीक दृष्टिकोनातूनच नव्हे, तर मानवी हक्काच्या परिप्रेक्ष्यातून देखील आवश्यक ठरतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. विदर्भातील औष्णिक विद्युत केंद्रातील कंत्राटी कामगारांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती समजून घेणे.
2. कंत्राटी व्यवस्थेचा त्यांच्या जीवनमानावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

कंत्राटी कामगारांची आर्थिक स्थिती

विदर्भातील औष्णिक विद्युत केंद्रे महाराष्ट्राच्या ऊर्जानिर्मितीचा कणा आहेतया केंद्रांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर कामगार . कार्यरत असून, त्यापैकी लक्षणीय संख्या ही **कंत्राटी पद्धतीने नियुक्त** केलेल्या कामगारांची आहेहे कामगार यंत्रसामग्रीची .

देखभाल, साफसफाई, मालवाहतूक, सुरक्षा इत्यादी अणेक विभागात कार्यरत असतातमात्र ., त्यांच्या **आर्थिक स्थितीचा आढावा घेतल्यास ती अत्यंत असुरक्षित आणि असंतुलित** असल्याचे दिसून येते.

1. अल्पवेतन व असमान वेतन

कंत्राटी कामगारांना त्यांच्या कामाच्या स्वरूपाच्या तुलनेत अत्यंत कमी वेतन मिळते. **मासिक वेतन हे त्यांच्या आवश्यकतेपेक्षा कमी** असते, जे कुटुंब चालवण्यासाठी अपुरे ठरतेत्याचप्रमाणे ., **कायमस्वरूपी कामगारांसोबत काम करूनही त्यांना वेतन**, **भत्ते**, **बोनस**, **प्रवास भत्ता वगैरे मिळत नाहीत.** ही वेतनातील असमानता आर्थिक विषमतेचे जिवंत उदाहरण ठरते.

2. कामाच्या तासांचे अनियंत्रित स्वरूप

हे कामगार अनेकदा ८ ते १२ तास सतत काम करतात, पण त्याच्या बदलात ओव्हरटाइमचा योग्य मोबदला दिला जात नाहीअनेक कंत्राटी कामगारांना . **लेखी करार किंवा पगार पावत्या दिल्या जात नाहीत**, ज्यामुळे त्यांना आपल्या वेतनाचा मागोवा ठेवता येत नाही.

3. सामाजिक सुरक्षा योजनांचा अभाव

कंत्राटी कामगारांना **ईएसआय)**ESI), **पीएफ)**PF), **ग्रॅच्युईटी**, **अपघात विमा** या योजनांचा लाभ मिळत नाहीत्यामुळे . अपघात, आजारपण किंवा निवृत्तीच्या वेळी त्यांना कोणतीही आर्थिक सुरक्षितता मिळत नाहीकाही ठिकाणी नाममात्र पीएफ . भरला जातो, पण तोही वेळेवर कामगारांच्या खात्यात जमा होत नाही.

4. कुटुंबीयांवर आर्थिक ताण

कमी वेतनामुळे **कुटुंबीयांच्या आरोग्य**, **शिक्षण आणि अन्ननिवारा-** या गरजांवर मोठा परिणाम होतो .मुलांचे शिक्षण अर्धवट राहते, अनेकजण खाजगी डॉक्टरकडे उपचार घेऊ शकत नाहीत, तर काहींना झोपडपट्टीसारख्या अस्वच्छ वस्त्यांमध्ये राहावे लागते.

5. कर्ज व सावकारीचा विळखा

कमी उत्पन्नामुळे कंत्राटी कामगार अनेकदा **खाजगी सावकारांकडून उच्च व्याजदराने कर्ज घेतात**, आणि नंतर त्या कर्जाच्या फेऱ्यात अडकून राहतात.हे त्यांच्या आर्थिक स्वातंत्र्यावर विपरित परिणाम घडवते .

कंत्राटी कामगारांची सामाजिक स्थिती

औद्योगीकरणामुळे निर्माण झालेल्या रोजगाराच्या संधींमुळे ग्रामीण व निमशहरी भागातील लोक मोठ्या प्रमाणावर औद्योगिक केंद्रांमध्ये स्थलांतरित झालेयातील बहुतांश कामगार हे ग्रामीण भागातून आलेले ., अल्पशिक्षित, आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत आणि सामाजिकदृष्ट्या मागासवर्गीय आहेतत्यांची . **सामाजिक स्थिती ही अस्थिर, उपेक्षित व असंरक्षित स्वरूपाची** आहे.

1. शिक्षण व साक्षरता

कंत्राटी कामगार व त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांमध्ये **शिक्षणाचे प्रमाण अत्यंत कमी** आहे५ बहुतांश कामगार स्वतः . वी ते १०वी पर्यंतच शिक्षित असतात, त्यामुळे त्यांच्या मुलांना शिक्षण देण्यासंबंधी त्यांना जास्त कळत नाही. अपुरे उत्पन्न, अनियमित कामाचे तास, जवळच्या भागात दर्जेदार शाळा नसणे, बालमजुरीसारखी परिस्थिती यामुळे ही पिढी शिक्षणाच्या प्रवाहात टिकू शकत नाही आणि **सामाजिक प्रगतीच्या संधी गमावते.**

2. आरोग्याची दयनीय अवस्था

कंत्राटी कामगार व त्यांच्या कुटुंबीयांना **आरोग्यविषयक सुविधा मिळत नाहीत.** त्यांना ESI वा इतर आरोग्य विम्याचा लाभ मिळत नाहीत्यामुळे . किरकोळ आजारही दुर्लक्षित होतात, खाजगी दवाखान्यात उपचार परवडत नाहीत, महिलांची प्रसुतीसंदर्भातील सेवा अत्यंत असंतोषजनक असते, अपघाती परिस्थितीत वैद्यकीय मदत उशिरा मिळते यामुळे अनेकदा **मृत्यू व अपंगत्वाच्या घटना** घडतात.

3. निवास व्यवस्था

कंत्राटी कामगारांची राहणी ही **अनधिकृत झोपडपट्टी किंवा अस्वच्छ वस्त्यांमध्ये असते.** पिण्याचे पाणी, स्वच्छता, वीज, गटार व्यवस्था या मुलभूत गरजांचीही कमतरता असते .त्यांच्या घरांची संरचना देखील अशाश्वत व धोकादायक असते . यामुळे मुलांमध्ये कुपोषण व आजारांचे प्रमाणजास्त असते.

4. सामाजिक दर्जा आणि प्रतिष्ठा

कंत्राटी कामगारांचा **सामाजिक** दर्जा हा समाजात **निम्न स्तराचा** मानला जातोअनेक वेळा हे कामगार . **दलित, मागासवर्गीय वा आदिवासी समाजातून** आलेले असतात एक औद्योगिक ,त्यामुळे त्यांना दुहेरी उपेक्षा सहन करावी लागते . व्यवस्थेतून, आणि दुसरी सामाजिक व्यवस्थेतून. समाजात मानसन्मान कमी-, प्रशासनाकडून दुर्लक्ष, सामाजिक कार्यक्रमात भाग घेण्याची संधी कमी असणे.

5. महिला व मुलींची स्थिती

कामगार कुटुंबातील महिलांची स्थितीही गंभीर आहेबहुतेक महिला अपुरे शिक्षण घेतलेली असतात व . **घराबाहेर काम करून उपजीविकेला हातभार लावतात**, पण त्यांना सुरक्षिततेचा अभाव असतोअनेक मुली शिक्षणाऐवजी लवकर . .लग्नाच्या ओघात अडकतात

कंत्राटी कामगारांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी उपाययोजना

विदर्भातील औष्णिक विद्युत केंद्रांमध्ये कार्यरत कंत्राटी कामगार हे औद्योगिक यंत्रणेतील अत्यावश्यक घटक आहेत . मात्र, त्यांचे जीवनमान हे आर्थिक, सामाजिक आणि आरोग्यदृष्ट्या असुरक्षित आहेत्यांच्या जीवनशैलीत सुधारणा घडवून . आणण्यासाठी **सर्वकष उपाययोजनांची अंमलबजावणी अत्यावश्यक** आहेखालीलप्रमाणे काही मूलभूत व व्यावहारिक उपाय . : सुचवले आहेत

किमान वेतनाची सक्ती

शासनाने ठरवलेले **किमान वेतन कंत्राटी कामगारांना अटळपणे लागू करणे** गरजेचे आहे. ठेकेदारांनी कामगारांना दिलेले वेतन **प्रत्यक्ष खात्यात जमा करणे आणि त्याचा तपशील लेखी स्वरूपात देणे** बंधनकारक करावे.

सामाजिक सुरक्षा योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी

PF, ESI, **अपघात विमा**, **ग्रॅच्युईटी** या योजनांचा प्रत्येक कंत्राटी कामगाराला लाभ मिळावा. संबंधित यंत्रणांनी वेळोवेळी **ऑडिट व तपासणी करून उल्लंघन करणाऱ्यांवर कारवाई** करावी.

कायमस्वरूपी नोकरीसाठी धोरणात्मक विचार

जे कामगार दीर्घकाळ एकाच ठिकाणी कार्यरत आहेत, त्यांना **कायमस्वरूपी नियुक्तीची संधी** द्यावी. **कंत्राटी व्यवस्थेवर मर्यादा आणून कामगारांच्या हक्कांचे रक्षण करणारी नवी नीति** तयार करावी.

निवास व पायाभूत सुविधा

औष्णिक केंद्रांच्या जवळ **कामगार वसाहती, शौचालये, पिण्याचे पाणी, स्वच्छता** अशा सुविधा उपलब्ध कराव्यात. झोपडपट्टीतील कामगारांसाठी **पुनर्वसन व गृहप्रकल्प** राबविणे आवश्यक आहे.

शिक्षण व आरोग्य सुविधा

कामगारांच्या मुलांसाठी **निशुल्क शिक्षण:**, वह्यापुस्तकांचे वाटप व शिष्यवृत्ती योजना राबवाव्यात. महिला व मुलींसाठी **आरोग्य तपासणी शिबिरे व पोषण आहार योजना** सुरू कराव्यात. आरोग्य सेवा व विमा योजनांचा **सुलभ लाभ आणि माहिती** उपलब्ध करून द्यावी.

सारांश

विदर्भातील औष्णिक विद्युत केंद्रांमध्ये कार्यरत कंत्राटी कामगारांची आर्थिक स्थिती अत्यंत दुर्बल व अस्थिर आहे . औद्योगिक विकासाच्या पार्श्वभूमीवर या श्रमिक वर्गाला न्यायदेण्यासाठी **किमान वेतनाची अंमलबजावणी**, **सामाजिक सुरक्षा योजना बंधनकारक करणे**, **व ठेकेदार पद्धतीवर पुनर्विचार करणे** गरजेचे आहेहे कामगार ऊर्जानिर्मितीसाठी महत्वाचे . असले तरी, त्यांच्या जीवनात अंधारच अधिक आहे आणि म्हणूनच, त्यांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी ठोस उपाययोजना आवश्यक आहेत.

विदर्भातील औष्णिक विद्युत केंद्रांमध्ये कार्यरत कंत्राटी कामगारांची सामाजिक स्थिती ही **एक सामाजिक विषमतेचे प्रतीक** आहेशिक्षण ., आरोग्य, निवास, सामाजिक प्रतिष्ठा या प्रत्येक स्तरावर या कामगारांचे जीवन कठीण व असमानतेने ग्रस्त आहेऔद्योगिक विकासा .त त्यांनी मोलाचे योगदान दिले असले तरी, **सामाजिक विकासाच्या प्रवाहातून हे कामगार व त्यांच्या कुटुंबीयांना दूर ठेवले गेले आहे.**

औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेत औष्णिक विद्युत केंद्रे ही ऊर्जा निर्मितीसाठी अत्यंत महत्त्वाची मानली जातात . महाराष्ट्रातील विदर्भविभागात चंद्रपूर, कोराडी, खापरखेडा, पारस इत्यादी ठिकाणी औष्णिक विद्युत केंद्रांची स्थापना झाली असून, ही केंद्रे राज्यातील ऊर्जेची गरज भागवण्याचे काम करतातया केंद्रांमध्ये कार्यरत असलेला . **कंत्राटी कामगार वर्ग** हा औद्योगिक विकासाचा कणा असूनही, त्यांच्या **आर्थिक व सामाजिक जीवनावरील परिणाम** अनेक अडचणींनी ग्रस्त आहेत. कंत्राटी पद्धतीमुळे कामगारांना नोकरीतील अस्थिरता, अल्पवेतन, सामाजिक सुरक्षा योजनांचा अभाव, आरोग्य व शिक्षणाच्या सुविधांचा अभाव, तसेच सामाजिक उपेक्षा भोगावी लागतेअनेक वेळा हे कामगार मागासवर्गीय वा आ .र्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातून आलेले असतात, ज्यामुळे त्यांच्या समस्यांकडे दुर्लक्ष होते.

संदर्भग्रंथ सूची

1. बोधनकर सुधीर, चव्हाण साहेबराव)2008): ”श्रम अर्थशास्त्र“, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर .
2. मायी सुनील)2009): ”भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या“, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
3. रोडे विजयकुमार)2013): ”आर्थिक विकास“एक चिंतन :, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
4. शर्मा गंगा सहाय)2004): ”मानवाधिकार और राज्य“, पोइन्टर पब्लिशर्स, जयपुर .
5. कुलकर्णी बी.डी., ढमढेरे एस) .व्ही.2007): ”अर्थशास्त्रीय संशोधन पद्धती“, डायमंड पब्लिकेशन्स, नागपूर.

6. बोधनकर सुधीर, अलोणी विवके, कुळकर्णी मृणाल)2014):"सामाजिक संशोधन पद्धती" , श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
7. Bagchi, A. K. (2005): *Contract labour in India: Issues and perspectives.* New Delhi: Vikas Publishing House.
8. Breman, J. (2013): *At work in the informal economy of India: A perspective from the bottom up.* Oxford University Press.
9. Kannan, K. P., & Papola, T. S. (2007): *Labour and Development: Essays in Honour of T.S. Papola.* New Delhi: Academic Foundation.
10 Patnaik, U. (2010): *The Republic of Hunger and Other Essays.* New Delhi: Merlin Press.